

9. Там само. — С. 316, 317, 368.
10. *Бланкарт Шарль*. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки /Пер. з нім. С. І. Терещенко та О. О. Терещенка; Передмова та наук. редагування В. М. Федосова. — К.: Либідь, 2000. — С. 39.
11. *Дж. М. Кейнс*. Общая теория занятости, процента и денег. Антология экономической классики / Предисловие, составление И. А. Столярова. — М.: «ЭКОНОВ», «Ключ», 1993. — С. 187, 188, 218, 250.
12. Там само. — С. 219;
13. Там само. — С. 251, 262;
14. Там само. — С. 263, 428;
15. Там само. — С. 430.
16. *Андрущенко В. Л.* Соціогуманітарна доктрина західної фінансової думки // Фінанси України. — 2000. — № 7. — С. 4.
17. Там само. — С. 10.
18. *Лавров А.* Среднесрочное бюджетирование, ориентированное на результаты: международный опыт и российские перспективы // Финансы. — 2004. — № 3. — С. 9.
19. *Афанасьев Мст.* Бюджетирование, ориентированное на результат (новые тенденции) // Вопросы экономики. — 2004. — № 9. — С. 133—134.
- Стаття надійшла до редакції 20.03.06

УДК 334.012.64

*О. С. Рибчак, викладач кафедри фінансів,
Уманський державний педагогічний університет
Імені П. Тичини*

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТІНЬОВИХ ВІДНОСИН В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

Досліджено історичні аспекти розвитку тіньового сектору в економіці України. Проаналізовано фактори, що впливають на обсяги тіньових економічних відносин. Основна увага приділена організаційно-економічному механізму становлення та розвитку тіньової економіки, виявлено його регіональні особливості. Запропоновано комплекс економічних та організаційних заходів спрямованих на зменшення тіньового сектору економіки України.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: тіньова економіка, економічна система, криміналітет.

Тіньова економіка виникла разом із утворенням перших держав, її історична форма нерозривно пов'язана з існуванням державної організації суспільного життя. Саме тому дослідження історії виникнення та тенденцій розвитку тіньового сектору є актуальним.

Дослідженню різних аспектів прояву тіньових економічних відносин присвячені праці багатьох вчених-економістів: О. Турчинова, О. Осипенко, В. Рутгайзера, В. Бордюка та ін.

Метою даної статті є дослідження історичних аспектів розвитку тіньових економічних відносин як в Радянському Союзі в цілому, так і в Україні зокрема.

Тіньова економічна діяльність має глибокі історичні корені, що виникли ще в дореволюційному періоді розвитку нашої країни, коли це явище характеризувалося чіткими законодавчими межами, включаючи, як правило, дії суто кримінального характеру — крадіжки, обман, шахрайство, несплата податків, контрабанда тощо.

Якісно новий етап розвитку тіньового сектору в країнах колишнього Радянського Союзу розпочався після Лютневої та Жовтневої революцій.

У період Громадянської війни прояви тіньової економіки спостерігаються вже в епоху військового комунізму, саме тоді масового характеру набула спекуляція продовольством, паливом та іншими товарами першої необхідності. Вже в двадцяті роки минулого століття з'явилися перші наукові дослідження про нелегальну господарську діяльність в СРСР. Так у своїй книзі Р. Е. Вайсберг відзначає, що «чорний ринок» утворився як результат ліквідації в країні вільного ринку та єдиних цін, появи в обігу грошових сурогатів». За оцінками експертів, у 1919 році більше половини товарів (в основному продуктів харчування) надходило на ринок нелегальними шляхами. Так, до тіньової економіки можна віднести ще одну з форм її прояву — спекуляція на «чорному ринку».

Збільшення сектору тіньової економіки відбулося у період НЕПу. Вивченню незаконної господарської діяльності в той період присвячено ряд робіт: Ю. Ларіна [2], І. С. Кондурушкіна [3], А. А. Жижиленко, А. Учеватова, І. Н. Якімова та ін.

У зв'язку з переходом до НЕПу та активізації ринкових відносин спостерігається стійка тенденція до збільшення злочинів у сфері економіки, як правило, групових розкрадань державного майна.

Так, в 1921 р. почали функціонувати різні за організаційно-правовою формою власності підприємства: транспортні — без транспорту, будівельні — без робочих та матеріалів, промислові — без основних та обігових коштів тощо. Основною метою функціонування підприємств такого роду було отримання доходів, як правило, за допомогою шахрайства. В цей період до структури тіньової економіки можна віднести ще один елемент — незаконна господарська діяльність.

Наприкінці 20-х років минулого століття подальший розвиток тіньової економіки відбувається під впливом процесу одержавлення. Регламентація економічного життя відбувається за рахунків застосування чітко визначених соціально-економічних норм. Це проявляється в директивному плануванні, зростанні кількості різних управлінських структур, тотальному контролю за господарською діяльністю. План стає законом, і все більше відривається від реального життя і, як наслідок, повністю не виконується.

В соціальній сфері жорстка структуризація проявляється у заздалегідь визначеній перспективі соціального розвитку, в прагненні швидше подолати соціальну диференціацію суспільства, а також у спробі реалізації концепції єдиного способу життя.

У науковому житті відбувається посилення принципу партійності в науці. Так, в економічній науці все більше відбувається відхід від тверджень, що ліквідація в країні вільного ринку і введення єдиних цін ведуть до утворення «чорного ринку», до затвердження догм, основу яких складає положення, що соціалістичний економічний базис не може нести в собі суперечностей, що породжує тіньову економіку. Це явище притаманно лише капіталізму, а відхилення в системі соціалістичних виробничих відносин є спадщиною капіталістичного минулого і тіньова економіка являє собою «підпільний капіталізм» або діяльність «ворогів народу». Це вимагало рішучої боротьби з такими явищами, а якщо ще врахувати ідеологічне забезпечення, то стає зрозумілим, які об'єктивні труднощі виникали в процесі дослідження цієї проблеми.

На практиці ж відхід від аналізу взаємозв'язку економічних відносин і тіньової економіки гальмував розвиток науки, а головне — пізнання сутності економічних деліктів і злочинності в цілому, причин, що їх породжують. Радянська наука тривалий час стверджувала, що тільки економічні відносини капіталізму породжують злочинність. Наприклад, як писав видатний радянський вчений-економіст А. А. Герцензон: «... у соціалістичному суспільстві його економічний базис не може бути джерелом існування злочинності, ... у соціалістичному суспільстві відсутній органічний зв'язок злочинності із економічним базисом, що є характерним для капіталізму» [4, с. 137—138].

Західні вчені в цей період, не ставлячи під сумнів непорушність економічних основ свого суспільства, все ж таки значно просунулися у з'ясуванні зв'язків злочинності у сфері господарювання із економічними відносинами, зокрема, з організованою злочинністю. Вони досліджували питання утворення олігархічних структур, вивчали способи нелегального збагачення представників великого бізнесу, особливості ведення конкурентної боротьби з використанням

злочинних методів. Ними були розглянуто багато інших проблеми функціонування тіньової економіки та її вплив на суспільство.

В нашій країні подальший розвиток досліджень тіньової економіки визначався умовами трансформації авторитарного режиму в 50—60-і роки ХХ століття. В умовах авторитарного сталінського режиму тіньовий сектор економіки був менший, ніж у подальшому, коли відбувається повільний процес демократизації суспільного життя та часткове відновлення ринкових відносин. Це сприяло зростанню корупції в 60-х роках, а переконливим доказом — гучні процеси над хабарниками.

Вже з початку 60-х років вітчизняні вчені почали вивчати проблеми тіньової економіки у вигляді аналізу наявних недоліків в управлінні окремими галузями народного господарства та вироблення системи заходів щодо попередження правопорушень.

Активізація процесу дослідження кримінології тіньової економіки відбулася в 70-ті роки, перш за все, фахівцями з правоохоронних органів, крім того, спроби врахувати тіньову складову при аналізі структури ВВП на галузевому рівні були здійснені в Науково-дослідному технологічному інституті побутового обслуговування населення РРФСР. Саме дослідження виробничих процесів у сфері побутового обслуговування сприяло виробленню методологічних і методичних механізмів вивчення тіньової економіки.

В цей період продовжуються дослідження проблеми розкрадань, посадових та господарських злочинів, при цьому вони вже розглядаються не як окремі управлінські прорахунки, а як недосконалість системи управління господарським механізмом в цілому. Аналіз динаміки злочинності, яка мала тенденцію до погіршення, вимагала більш глибоких досліджень та розробки ефективних заходів щодо попередженню соціально-економічних суперечностей в суспільстві.

У більшості економічно розвинутих країн в 70-х роках відбувається значний потяг до проведення досліджень тіньової економіки, яка стає неодмінним атрибутом нормативної економіки. Однією з помітних робіт того часу у цій галузі є стаття американського економіста П. Гутмана «Підпільна економіка», опублікована у 1977 р., в якій підкреслюється думка про те, що неврахованою економічною діяльністю більше не можна нехтувати [1, с. 5].

Наприкінці 70-х — початку 80-х років парламентами та урядами Австрії, Нідерландів, Португалії, Швеції та інших західних країн були спеціально створені робочі групи з вивчення тіньової економіки. Конгрес США постійно виділяв значні асигнування науковим організаціям та аналітикам на проведення досліджень у цій сфері. Відповідно, швидко зростає обсяг робіт, присвячених

дослідженню найрізноманітніших аспектів тіньової економіки, закономірностей її розвитку, які характерні як для західних країн, так і для колишнього СРСР, країн СНД тощо.

Незважаючи на досить інтенсивне розроблення проблем тіньової економіки, досі не існує єдиної думки щодо таких основних методологічних питань, як визначення поняття «тіньова економіка» та її структурних елементів, застосування ефективних методів вимірювання її обсягів, впливу різних чинників на розвиток тіньової діяльності та причин їх існування.

Як суспільне явище «тіньова» економіка притаманна всім соціально-економічним системам, є необхідним їх атрибутом. Для його визначення використовується досить широкий, але різноплановий, понятійний апарат: тіньова, підпільна, неврахована, нелегальна, неформальна, друга, чорна, неофіційна, паралельна, кримінальна, прихована тощо. Відсутність єдиного загальноприйнятого вихідного поняття призводить, відповідно, до різних висновків щодо її сутності як системного явища. Найбільш загально визнаним є визначення, запропоноване Е. Фейгом (США) у 1979 р., згідно з яким до тіньової економіки відноситься вся економічна діяльність, що за тих чи інших причин не враховується офіційною статистикою і не включається при підрахунках до показників національних рахунків [6, с. 111].

Один із фундаторів розробки проблем тіньової економіки в СРСР Ю. Козлов вважав, що «тіньова економіка складається не тільки з кримінальних секторів, пов'язаних із безперервним зростанням протягом останніх десятиріч економічної (перш за все, організованої) злочинності — розкрадань, хабарів, приписок, спекуляції, контрабанди, порушень правил валютних операцій тощо. Як вельми складне утворення, тіньова економіка охоплює і численні різновиди підпільного підприємництва, що не підпадають під дію статей кримінальних кодексів союзних республік (наприклад, несанкціонована індивідуально-артільна діяльність, приватне та колективне підприємництво на базі орендно-підрядних відносин у сільському господарстві тощо). Однак абсолютна більшість видів цієї тіньової ділової активності залишається все ж явно протиправною, тобто пов'язаною із систематичними порушеннями як чинних норм права (адміністративного, трудового, цивільного, господарського), так і відомчих актів, що регулюють господарську діяльність.

У 80-ті роки активізуються дослідження проблем функціонування тіньового сектору економіки в Науково-дослідному економічному інституті при Держплані СРСР у зв'язку з розробкою питань подолання незбалансованості споживчого ринку. На першому етапі дослідження цього явища, під «тіньовою економікою» розуміли,

перш за все, факти розкрадань, хабарництва, приписок, надання нелегальних послуг населенню тощо. З середини 80-х років особливої гостроти набуло питання посилення боротьби з нелегальними доходами, а тому продовжуються дослідження тіньової економіки, визначення її сутності, структури, причин виникнення, виробляються механізми боротьби з нею. Дослідницька робота у цьому напрямі почала охоплювати не тільки сферу виробництва споживчих товарів та надання послуг, але й матеріальне виробництво і систему управління в цілому. Головним недоліком досліджень цього періоду є відсутність комплексного підходу до виявлення причин виникнення тіньової економіки та визначення наслідків її дії на суспільство.

Криза державного управління та застійні явища в суспільстві, що поглиблювалися, вимагали суттєвого вдосконалення економічних відносин, розвитку нових форм господарювання, які б забезпечили розширене відтворення продуктивних сил. Наприкінці 80-х років минулого століття роль правових механізмів у вдосконаленні економічних відносин недооцінювалася, право використовувалося як інструмент адміністрування. Згодом його почали розглядати як інструмент становлення нових виробничих відносин, що забезпечують розвиток продуктивних сил суспільства. Різко зросло значення теоретичної розробки проблеми реформ господарської системи СРСР, у тому числі визначення впливу тіньової економіки на економічні відносини.

Пік уваги до цієї проблеми припав на середину 80-х — початок 90-х років, що було викликано особливою увагою громадськості до гучних кримінальних процесів, які проходили у той час, і, перш за все, до ряду кримінальних справ в Узбекській РСР, Міністерстві рибного господарства СРСР тощо. Проблемами тіньової економіки займається цілий ряд різних фахівців правоохоронних органів, вчених-економістів та публіцистів: В. Селюнін, А. Сергєєв, А. Шохин, Т. Заславська, Т. Корягина, С. Головін, А. Крилов, І. Карпец, А. Ларьков, В. Лозовський, О. Осипенко. У цей період сформувалися два підходи до методології дослідження тіньової економіки. Частина фахівців розглядала тіньову економіку як не враховані офіційною статистикою ринкові товарно-грошові відносини — джерело подальшого розвитку продуктивних сил, що обмежене рамками існуючої командно-адміністративної системи. Автори цієї позиції виступали за зміну господарської системи соціалізму з метою поєднання легальної частини економіки з її тіньовою сферою за допомогою проведення радикальних економічних реформ і, на цій основі, забезпечення подальшого розвитку продуктивних сил. Недоліком цієї позиції є ідеалізація капіталі-

стичних економічних відносин, недооцінка негативного характеру тіньової економіки і конструктивної ролі держави в регулюванні економічної діяльності, правовому її забезпеченні.

Прихильники іншої позиції розглядали тіньову економіку як явище тимчасове і локальне, що виникло в результаті певних недоліків господарського механізму та правового характеру (неефективною діяльністю правоохоронних органів, недотриманням принципу невідворотності покарання, наявністю різних бюрократичних перепон та іншими). Вони вважали, що метою правоохоронної діяльності є створення умов, за яких виключалася б будь-яка можливість використання господарського механізму у злочинних цілях. Автори цього підходу вірно виділили важливий взаємозв'язок реалізації державою економічної, законодавчої і правоохоронної функції з обсягами тіньових економічних процесів. Головним аргументом прихильників інших підходів була теза про те, що посилення ролі держави щодо регулювання економічної діяльності призведе до встановлення тоталітарного режиму. Разом з тим заходи щодо посилення ролі держави використовували: Ф. Рузвельт під час великої депресії у США, Шарль де Голь у Франції, а також уряди Італії, Великобританії та ФРН після другої світової війни. Це не призвело до встановлення в цих країнах тоталітарних режимів.

Якщо на початковому етапі проведення реформ у суспільній думці переважали прихильники першої позиції, то надалі, у зв'язку з поглибленням кризових явищ криміналізацією господарського життя в країні, все більше стала знаходити підтримку друга позиція. В рамках цих двох підходів існує широкий спектр точок зору, поглядів та позицій різних авторів на тіньову економіку: від публіцистичних статей і соціологічних опитувань до суто наукових досліджень вчених-економістів та юристів. Так, в цьому контексті цікавим є погляд на тіньову економіку з економіко-культурологічної позиції В. Зотова [5]. В цій роботі автор підкреслює, що тіньова економіка є невід'ємною складовою існування будь-якого суспільства, передумовами виникнення якого є, поряд з економіко-правовими факторами, особиста культура людина, традиції тощо. Необхідно зазначити, що функціонування тіньової економіки — це складний та суперечливий процес, якому притаманні й позитивні аспекти. Так, тіньовий сектор економіки сприяє насиченню ринку дефіцитними товарами, тим самим задовольняючи потреби людей, особливо в період криз. Тому головна проблема полягає в мінімізації її негативної дії на економічні процеси шляхом комплексного підходу до вирішення проблеми.

Таким чином, тіньова економіка в нашій країні пройшла складний процес історичного розвитку, від явища загальнокриміналь-

ного характеру у сфері економічних відносин до системи складних соціально-економічних процесів періоду переходу до ринкових відносин. Факт існування тіньової економіки фіксує її тісний взаємозв'язок з системою економічних відносин і системою суспільних норм. Надзвичайно цінним є світовий досвід дослідження тіньової економіки, особливо щодо ринкового етапу її функціонування. Науковий інтерес в цьому плані представляють розроблені методики оцінки масштабів тіньового сектору економіки та аналіз її впливу на офіційну економіку.

Література

1. Gutman P.M. The subterranean economy //Financial analysis. — 1977. — № 1. — Р. 4—7.
2. Ларин Ю. Частный капитал в СССР. — М., 1927. — С. 18—24.
3. Кондурушкин И. С. Частный капитал перед советским судом. — Л., 1929. — С. 198—200.
4. Герцензон А. А. Введение в социалистическую криминологию. — М. 1965. — С. 136—139.
5. Зотов В. От коррумпирующей культуры к культуре коррупции //Иностранная литература. — 1991. — № 10. — С. 238—242.
6. Предборський В. До питання про сутність тіньової економіки //Економіка, фінанси, право. — 2004. — № 12. — С. 111—115.

Стаття надійшла до редакції 29.03.06

УДК 330.8 (477)

В. М. Опанасенко, асистент
кафедри історії економічних учень та економічної історії,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана

НАЦІОНАЛЬНА ГОСПОДАРСЬКА МОТИВАЦІЯ В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ XVIII—XIX ст.

В статті розглянуто проблему формування і дослідження процесу розвитку національної мотивації в Україні в період становлення ринкової економічної системи наприкінці XIX — на початку XX ст.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: господарська мотивація, мотивація праці, господарство, господарювання.

Формування ринкового господарства та його інститутів є однією з нагальних проблем сучасного українського суспільства. Але проблема господарської мотивації та її роль в еволюції наці-